

ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКІ ДРУКИ В ГАЛЛЕ

УКРАЇНСЬКА
КНИГОЗНАВЧА
БІБЛІОТЕКА

M. AUGUSTUS HERMANNUS FRÄNCKE
S. Theol. in Acad. Frideric. Prof. Ordin. Pastor
Eccl. ad D. Ulric. et Gymnasii Hildens. Scholarcha
p. t. Academic. Frider. Praeceptor.

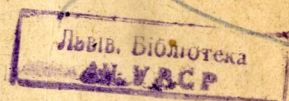
Август Герман Франке
Сучасний штих (зі збірки проф. Дм. Чижевського).

сб 10

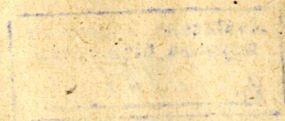
Українська Книгознавча Бібліотека

26. 323.

Дмитро Чижевський

Українські друки в Галле

Число 8

Краків — Львів

1943

Українське Видавництво

4611.63 (29=4u) 5 +
4611.63 (4Гe) 5

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ЄВГЕНА ЮЛ. ПЕЛЕНСЬКОГО

Накладом „Українського Видавництва”, Краків, Райхсштрассе ч. 34, II. пов.
Коштом „Бистриці”, Спілки з обмеженою відповідальністю, Краків, Медова 9.
Друк: „Нова Друкарня Денникова” під наказн. упр., Краків, Ожешкової 7.
Verlag: »Ukrainischer Verlag« G. m. b. H. Krakau, Reichsstrasse 34. II.
Druck: „Neue Zeitungsdruckerei“, Tr. Verw., Krakau, Orzeszkowag. 7.

1.

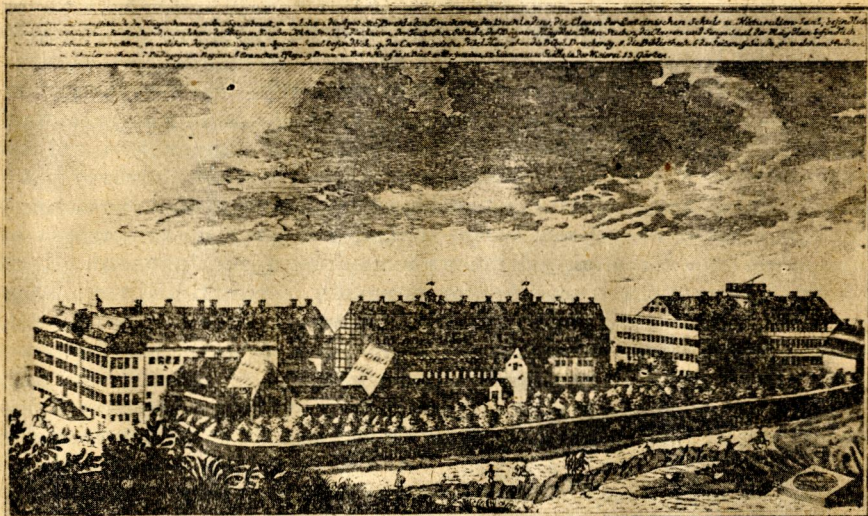
На самому кінці 17. віку (1693) Галле,¹ тоді невеличке місто Магдебурської провінції, зробилось університетським містом. Новий університет зразу придбав певну ідейну закраску, яка потім протягом десятиліть сприяла його успіхові, але спричинилась чимало і до тих труднощів, з якими університетові іноді доводилось боротися. Провід богословського факультету з самого початку опинився в руках представників модерної течії в протестантській теології, так званого „пієтизму”. Найвизначнішим з цих представників був Август Герман Франке (1663—1727).² Франке був визначним богословом, який підхопив думку „пієтизму”, течії, що зародилась у Голляндії кілька десятиліть перед тим (в оточенні, в якому жив та працював Ян Амос Коменський), що в Німеччині досягнула значного впливу завдяки діяльності енергійного та працьовитого Ф. Я. Шпенера. Але Франке був не лише систематиком пієтистичної думки, не лише пропагував її в своїх викладах та численних творах наукового та популярного характеру. Він, як це виявилось найбільше за часи його діяльності в Галле, був також блискучим організатором; він не лише зібрав коло себе громаду прибічників та однодумців, він не лише зумів здобути підтримку та опіку численних дрібних та великих князівських родин, що тоді мало неабияку вагу та значіння, він не лише притягнув до Галле численних студентів, — головне в його діяльності було те, що він зумів втілити в дійсність пієтистичний ідеал життя. Бо пієтизм стремів, крім пробудження внутрішньої побожності кожної окремої людини, ще до невпинної „реформації життя”. Вже від двох століть панувала в багатьох частинах Німеччини реформація. Але, звільнивши церковне життя від влади Риму, протестантизм ніби цим задовольнився, ніби заспокоївся на тім, що протестантське церковне життя усаможийнене та що наука Лютера панує в церкві та в школі. Пієтисти натомість хотіли відновити самий дух реформаційної епохи, який вимагав повороту до ідеалів первісного християнства. А ідеал християнства є, на думку пієтистів, у першу чергу в християнізації цілого життя — індивідуального та суспільного. Якщо, на думку протестантів, людину оправдує сама віра, а не добрі вчинки, то все ж християнська людина повинна стремити до того, щоб на християнських основах були відбудовані і церква і школа, але також і родина, і держава, і суспільство і міжнародні відносини. Розуміється, такий ідеал можна було переконливо „довести” не лише теоретичними міркуваннями, а практичним здійсненням. І Франке зробився проводирем пієтизму в чималій мірі як раз через те, що його організаційний хист та невтомна працездатність уможливили переведення практичних ідеалів у життя. Символом його діяльності залишився й досі його „Сирітський дім” („Waisenhaus”). Як читач може побачити на сучасному штиху, цей „Сирітський дім”

було ціле місто: кілька вулиць, забудованих імпозантними будинками таких розмірів, в яких на ті часи будувались лише князівські резиденції. Не маючи власних засобів, Франке з надзвичайною спритністю зумів зібрати їх від своїх прибічників. „Сирітський Дім” — назва до певної міри припадкова. Лише незначна частина усього комплексу будов призначалась для сирітського притулку. Поруч з ним тут були школи різного типу, для дітей всіх суспільних клас і традиція „Сирітського Дому” немало пишалась тим, що в цих школах виховувались, між іншими, численні діти князівських, графських та баронських родин. Вплив „Сирітського дому” не обмежувався лише на Німеччину: Франке притягнув учнів зза кордону, майже з усіх країн Європи та навіть з Америки. Поруч зі школами відбудовано було друкарню, що друкувала не лише в німецькій, а і в інших мовах; в цій друкарні друкують до речі першу газету в Галле. Разом із цим не бракувало інших підприємств: папірня, аптека, навіть броварня... Усі підприємства базувались на філіантропічних підвалинах. Вплив їх теж, як і вплив шкіл, хутко перейшов поза межі Німеччини.

І церковна політика Франке поверталась до ідеалів часів реформації — а тим самим до ідеалів первісно-християнських. До цих ідеалів належала християнізація цілої земної кулі. Франке прийняв ближчу участь у діяльності протестантських місій. Найвизначнішою була дансько-гальська місія в Індії, в якій працювали учні Франке. Інші його спроби місії сягали до Паргороду та до Абіссинії. Але не забув він і про східну церкву. Там не треба було пропаганди християнської віри. Але Франке вважав, що оживлення євангелічних елементів східного християнства є потрібне, та чекав для протестантизму значного підсилення через спілку зі східною церквою. І тут він повернувся до стремлень Лютера, а головне Меланхтона, зав'язати тісні зв'язки зі східною церквою.⁰² Розуміється, поруч з цим він не міг забувати і про представників протестантизму в „діяспорі”, в розсіянні, які — зокрема в католицьких країнах — потребували підтримки, допомоги, підсилення. Про них, що правда, дбали чимало протестанти всіх напрямків. Але організаційному талантові Франке вдалося поставити і справу підтримки протестантів у непротестантських країнах, і справу місії серед нехристиянських народів і справу зв'язків зі східною церквою значно ширше, а ніж коли-небудь до того. Майже надлюдську продуктивність розвинув Франке та його співробітники, щоб зав'язати та підтримувати особисті зносини з представниками інших народів. Ці зносини Франке та його кола з чужинцями, добре організовані та систематично підтримувані, належать до найцікавіших сторінок діяльності гальських пієтистів. Не забуваймо, що тоді і численні німецькі князівства належали для Галле (Прусія) до „закордону”. Франке мав, так би мовити, ціле „міністерство закордонних справ”, з власними агентами та представниками в різних країнах. Підтримувати кореспонденцію з ними було почасти обов'язком окремих членів гальського кола. Але Франке повинен був хоч час від часу писати власноручні листи, чи по меншій мірі листи диктувати. Історія „закордонної політики” Франке ще ненаписана.³ Розуміється не вся „закордонна праця” вимагала великих зусиль. Легша була справа там, де можна було спиратись на особисті зв'язки які вдавалось зав'язати з чужинцями-студентами, що студіювали в Галле; пізніше з ними вели постійне листування, вживали їх інфор-

Університетське місто Галле в другій половині XVIII. ст.
Сирітський дім знаходиться праворуч за церквою. Сучасний штих (зі збірки проф. Дм. Чижевського).

Silesian-Haus in Halle

Сирітський дім в Галле в часи А. Г. Франке
Сучасний штих (зі збірки проф. Дм. Чижевського).

мацій для вже згаданої газети, постачали їм книжки з галльської друкарні або й інші книжки, надсилали їм медикаменти з власної аптеки, радили їм кандидатів на пасторські чи вчительські посади — здебільша теж з галльських студентів, подавали педагогічні, церковно-політичні й політичні та навіть і просто життєві поради, тощо. Такого характеру були напр. зв'язки з протестантами в Угорщині (здебільша з німцями та словаками, рідше з мадярами — бо галльський університет був лютеранський, мадяри — протестанти — здебільша кальвіністи). Іншого характеру мусіли бути зв'язки з непротестантами, або з протестантами інших конфесій, не-лютеранами. Тут треба було починати з якоїсь для цих „релігійних чужинців” корисної праці. Таку корисну працю могли постачити в першу чергу школи та друкарня. Так коло співробітників Франке нав'язує взаємини з чеськими вигнанцями, серед яких лише дуже незначний відсоток лютеран, а більшість „чеських братів”, — виготовивши цілу низку чеських друків, на чолі якої стоїть Новий Завіт 1709 р. та чеська біблія 1722 р.⁴ Так саме розвиваються спроби наблизитись до польських протестантів, — здебільша „допомога” їм обмежувалась на допомозі друками, що виходили десь інде, але і польську біблію спромігся видати „Сирітський Дім”. Важче стояла справа зі східною церквою. Все ж вдалося притягнути до Галле кількох грецьких студентів та видати дещо в грецькій народній мові. З Москвою зв'язки не раз пробували встановити через німецьку колонію в Москві. Вже на самому кінці 17. віку виникають перші пляни слов'янського друку.

Про слов'ян зустрічаємо в кореспонденції та іншому архівному матеріалі „Сирітського дому” згадки вже з кінця 17. віку. Зв'язки ці розвинулись своїм власним шляхом,^{4а} а та нас далі не цікавитимуть. Зв'язків з південними слов'янами майже не вдалось налагодити, не дивлячись на те, що робились спроби праці для балканських народів.^{4б} Перші звістки про слов'янський схід починаються в кореспонденції Франке та його кола не пізніше 1696/7 р. Звістки ці приходять зпочатку від німців з німецької колонії, „німецької слобода” в Москві. Звістки не обмежуються московськими відносинами, є й про стан річей на Україні. В кожному разі в уже згаданій зпочатку рукописній, потім друкованій галльській газеті Франке знаходимо чимало — і то не лише церковно-політичних, а й загально-політичних — відомостей про Україну, які ще не використані дослідниками. Деякі звістки, що приходять вже безпосередньо з України, є і в ще невиданих та необроблених кореспонденції Франке та його кола. Скоро виникли і перші пляни якоїсь праці для східних слов'ян. Нав'язуються особисті взаємини з німецькими пасторами та вчителями (з початку німецьких, потім заснованих Петром I-им російських школах) в Москві (серед них напр. і відомі Глюк та Паус, які обидва знаходились в особистих стосунках і з українцями в Москві та Петербурзі). Але найліпшим інформатором Франке був німецький вчений та церковний діяч, Гайнріх Вільгельм Людольф (1655—1711),⁵ який ще 1696 р. побував у Новгороді та Москві та по повероті з подорожі видав в Оксфорді одну з перших граматик російської (не церковно-слов'янської) мови. Людольфа спонукало до його поїздки — як і до пізніших його поїздок до Орієнту — те саме стремління, яке керувало і Франке в його інтересі до східної Європи, — стремління нав'язати взаємини зі східною церквою.

З цим стремлінням зв'язаний і самий характер пізніших галльських видань. Пієтисти хотіли, як ми вже вище говорили, підсилити „есангелічні“ елементи східного християнства. Поширення святого Письма та повчальної літератури мусіло бути засобом для досягнення цієї мети. Але для протестанта було само собою зрозумілим, що поширення Божого слова повинно провадитись для кожного народу в його власній, народній мові. Цей самий погляд привів колись українських та білоруських прибічників реформації до спроб перекладу св. Письма на народню, просту або „посполиту“ мову. Людольф був одним з перших мовознавців, які побачили, що народна московська мова має вже небагато спільного з мовою церковною, церковнослов'янською. Людольф знайшов російських приятелів, яких йому вдалося переконати в потребі народної мови по меншій мірі в навчанні та проповіді. Зусиллям Людольфа Франке завдячує перші відвідини росіян, дипломатів, у „Сирітському домі“. Цими відвідинами зацікавився до речі навіть Ляйбніц, якого Франке про одні з таких відвідин листівно повідомляв. Але приятелі Людольфа нічого конкретного не зробили для здійснення його плянів. Першими працівниками були такі німці. Та здобути перекладачів на народню московську мову тоді не було легко. Отже перші пляни друку походять, як вже сказано, з кінця 17. віку, перші друки починаються лише 20 років пізніше. Не маємо в руках цих друків, але можна припускати, що мова їх не була цілком „народна“, а тільки церковно-слов'янська „російської редакції“ чи російсько-церковнослов'янська. А ще через 20 років, коли знову вдалося повернутись до плянів слов'янських друків, друкують вже в церковнослов'янщині „української редакції“, в україно-слов'янській мові. Життя привело до здійснення плянів у такій поміркованій формі, замість суто-народної мови вживали тієї „мішаної“ літературної мови, яка у східних слов'ян тоді тільки і вживалась в церковній повчальній літературі.

II.

Перші пляни друку церковно-слов'янських книг є в листі німця Георга Госсен[ius]a, курляндця, що вже з 1686 р. працював у Москві як аптекар.⁶ 15. I. 1698 р. Госсеніус надсилав Людольфу уривок якогось власного есхатологічного трактату, писаного жакливо безпомічною московською мовою, та в тому самому листі висловлює бажання перекласти на московську мову твори Франке. Залишився і концепт відповіді Людольфа, що дякує Госсеніусові за його листа та його пропозицію перекласти твори Франке та бажає йому успіху в цій „угодній Богу“ праці. Госсеніус, якщо він справді взявся за переклад, навряд чи міг виготовити якийсь гідний друку рукопис, — для цього його знання мови було за слабе.⁷

На весні 1698 р. Людольф, готуючись до своєї поїздки в Орієнт, перебував в Галле. Цей час він використав між іншим для того, щоб давати лекції слов'янської та російської мови Франке та декому з його приятелів. Франке, дуже здібний до мов, почав свої студії російщини ще раніше, здається, від німецького студента з Москви, П. Мюллера. Від Франке залишився один писаний слов'янщиною листок з присвятою якогось твору московському приятелю Людольфа, Федору Степановичу Салтикову (датовано 5. I. 1698). Але маємо і кілька писаних слов'янщиною чи російщиною листів Людольфа до Франка та його

друзів. Своє знання слов'янщини Франке не залишив без ужитку. Він зібрав невелику слов'янську бібліотеку з переважно церковних, але й інших друків, між якими є й українські („Діоптра”); ці книжки мають сліди уважного студіювання. Між іншими виданнями було придбано і граматiku М. Смотрицького, яку в значній частині було перекладено на латинську мову (переклад вписано на маргінесах примірника, що переховується зараз в головній бібліотеці „Сирітського дому”). Зібрав він і деякі слов'янські рукописи. (з українських — „універсал” гетьмана Скоропадського, власне лише „охоронний лист” генералові Адамові Вайде). Восени 1698 р. чуємо вже про пляни слов'янських та російських друків.⁸

Восени 1698 р. Франке перебував у Берліні. Як довідуємось з його щоденника, він вже мав замовлений російсько-латинський словник. Посередником в Москві був прибічник Франке, Шааршмід. Тепер Франке дістав цей словник (рукопис і зараз переховується в головній бібліотеці „Сирітського дому”) та гадав його при допомозі курфюрста видати друком. Довідуємось з листа Людольфа з Царгороду від 19. V. 1699, що Франке замовив через Шааршміда і переклади якихось своїх „трактатів”. Що друк в Галле був вже можливий технічно, можемо на підставі листа Людольфа здогадуватись.⁹

Але вже цілком певні згадки про слов'янську друкарню зустрічаємо в кореспонденції Франке з магістром Йоганном Вернером Паусом, що з 1701 р. працював в Москві та систематично листувався з Франке. Паус навчився російської мови досить добре. Пізніше він навіть писав російські вірші. 1. III. 1704 він пише Франке між іншим про те, з яким задоволенням він прочитав в його останньому листі про „влаштування друкарні з російськими типами”. В розмові з Шааршмідом він, мовляв, уже обговорив питання, чи не варто було б видати друком російську хронологічну таблицю (що теж заховалась в архіві головної бібліотеки), яку він сам виготовив та підніс царевичу Олексієві. Паус пропонує видати також словник, але, не знаючи нічого про те, що Франке вже має словник в руках, пропонує сам переробити відомий латинсько-німецький словник Целлярія. Але тоді ще нічого не видруковано.¹⁰

Перші слов'янські друки повстали в Галле десь між 1717—1719 р. Існування їх вдалося на підставі невідомого або лише в останні часи виданого рукописного матеріалу встановити поперше мені. Але з цих друків покищо ані одного знайти не вдалося. Рукописні замітки Гайнріха Мільде, одного зі співробітників Франке, який оброблював головне слов'янські, в першу чергу чеські, справи, лист голяндця Гюйсена з 1721 р., недавно, хоч лише в уривках виданий запис розмови полковника фон Кампенгаузена з Петром I. на початку 1723 р. та лист Родде з Нарви від 29. VI. 1725 р. — це наші джерела. З них довідуємось, що видані були щонайменше маленький, катехізіс, писаний самим Франке (пізніше цей катехізіс вийшов знову в українсько-слов'янській перерібці Симона Тодорського), малий катехізіс Лютера, передрукований з шведського видання 1628 р., а може і ще якийсь „трактат” (або навіть і „трактати”!) Для нас цікаво було б бачити ці видання, щоб довідатись, чи видані вони тими самими типами, яких пізніше вжито було для друку українсько-слов'янського. Але пока не вдалося знайти ані менших рештків цих друків: книжки друковано для негайного поширення, та не залишено ані одного примірника

для бібліотеки „Сирітського дому”. Як побачимо, примірники і пізніших українсько-слов'янських друків заховались почасти лише przypadково. Друки 1717—1719 р. оброблював мабуть П. Родде, німецький студент з Прибалтики, що під час північної війни опинився в російському полоні та провів кілька років у Вологді, де й навчився російської мови. Він сам згадує про те, що якийсь трактат він сам переклав (цит. вище лист).¹¹

Що друкарня в Галле готувалась до дальших слов'янських друків, про це свідчить і знайдений мною королівський пруський указ з 26. V. 1725 р., яким король уділяв Франке апробати на друк „російської Біблії” та навіть обіцяв йому грошову допомогу. До цього друку, розуміється, не дійшло, — не дійшло тому, що не було ніякого „російського” тексту св. Письма, а Франке залежало розуміється на тім, щоб видати св. Письмо в народній, а не церковній мові.¹² Але якщо великий практик, Франке, дістав навіть апробату („патент”) на друк Біблії, то це свідчить про те, що друкарня „Сирітського дому” (чи якась інша друкарня в Галле, що працювала для пієтистів) здібна була видати такий обсяжний твір. Продуктивність друкарні до речі і довели видання 1735 р., що обіймають коло 120 аркушів (1894 стор.).

Отже повстання друкарні можемо датувати напевне 1704 роком, перші друки 1717 роком. Та, на жаль, архив Франке заховався лише частково, друки 1717—19 рр. нам неприступні, отже не виключена можливість, що нові знаходи дозволять нам пересунути трохи назад обидві ці дати.

III.

Значно більше знаємо про українсько-слов'янські друки з Галле. Частина їх відома була і старшим бібліографам. Кілька дальших мені пощастило протягом останніх років знайти. Вдалося мені встановити і оригінали усіх творів. Про перекладача та його життя в Галле маємо хоч і невеликий, але все ж в основному достатній матеріал.

Друки ці повстали вже по смерті Франке. Засновані ним організації, що існують і досі, перейшли в керування його сина Г. А. Франке. Вже згаданий Гайнріх Мільде, „референт слов'янських справ” „Сирітського дому” (нар. 1676) жив та працював ще до 1739 р., розвинув саме в останній період життя значну діяльність в допомогі протестантським чехам та словакам та видав в останні роки свого життя чимало чеських книг. Але справа слов'янських (чи російських) друків після смерті Петра I., що мав певні симпатії до протестантизму, якось припала пилком. Відновились слов'янські друки вже в зовсім іншому аспекті. За перекладачем не шукали, він прийшов до Галле сам, захоплений ідеалами пієтизму. Цей перекладач був Симон Тодорський.¹³

Симон Тодорський походив десь з Полтавщини, за деякими датами з Переяслава, та народився після 1700 р. 1717 р. він вступив до Київської Академії, де вчився до 1727 р., коли рішив виїхати для продовження своїх — в першу чергу орієнталістичних — студій за кордон, куди їхало в той час стільки його земляків.¹³ Він їде зпочатку до Петербургу, де студіює в Академічній гімназії німецьку мову протягом кількох місяців. З Петербургу він їде до Німеччини, до Єни. Але в Єні залишився він недовго. Про його дальшу долю

оповідає замітка в „Geistliche Fama“, німецькому богословському часописі з 1736 р., яка досі не звернула на себе уваги дослідників.¹⁴ Як розповідає ця замітка, Тодорському попав до рук один з популярно-повчальних творів Франке „Ідея студента богослов'я“ (чи як би ми сьогодні ліпше сказали „Ідеал студента богослов'я“). Читання цього твору, який підкреслював значіння сполучення правдивої релігійності з науковою працею, зробило на нашого „спудей“ сильне вражіння. Він рішив переїхати до Галле, де професорував автор цієї книжки. Розуміється, він усюди в Німеччині міг багато почути не лише про Франке самого, а й про його діяльність в Галле та про існування цілого кола його помічників та співробітників в Галле. Якщо Тодорський перейшов до Галле лише в літку 1729 р. (бо тоді знаходимо його ім'я серед ново-іматрикульованих студентів)¹⁵ та вже знав про смерть Франке, то він мусів бути готовий до того, що йому вдасться працювати лише з наступниками Франке, як професора та як організатора. Не можемо сумніватись, що Тодорський зразу ж попав в Галле до Г. Мільде, не раз вже згаданого „референта слов'янських справ“ „Сирітського дому“.¹⁶ Мільде ще раніше вчився церковно-слов'янщини та російщини від Родде. Тепер він знаходить не лише нового вчителя (а мовні студії свої, зокрема слов'янських мов Мільде продовжував ціле своє життя), але й людину пересякнену пієтистичними ідеями, готову та здібну до праці. Як розповідає замітка в „Geistliche Fama“, Тодорський сам прийшов до думки перекласти на слов'янську мову один з основних творів пієтистичної літератури, „Чотири книги про правдиве християнство“ попередника пієтистів, Йоганна Арндта. Але чи справді прийшла ця думка самому Тодорському, чи висловили бажання, щоб він зробив слов'янський переклад Арндта, лише галльські пієтисти, — однаково: плян видання слов'янського перекладу Арндта лежав цілком в площині літературних інтересів галльського кола. Вже 1715 р. вийшло в Галле (як місце друку подано Магдебург — з причини церковно-політичних) чеське видання цієї книги, перероблене відомим словацьким протестантським діячем, Матієм Бельом; в той самий час велись переговори про польське видання тієї самої книги. Праця над перекладом твору Арндта, що обіймає більше тисячі сторінок, продовжувалась кілька років. Та одночасно Тодорський взявся і за інші переклади. Лише 1734 р. з'явилися перші з друків, 1735 найбільший з них, книга Арндта.

Тодорський, розуміється, в Галле займався і своїми орієнталістичними студіями, для яких він подався за кордон. Він, як це виявили і його переклади, і його пізніша професорська діяльність в рідній Київській Академії, і — нарешті — залишені ним в рукописах мовознавчі праці, мав значну здібність до мов та зробився, очевидно, ще за часи свого перебування в Галле добрим орієнталістом. Мільде в одній зі своїх численних рукописних заміток на книгах, які йому належали та з яких ми довідуємось дуже багато про діяльність галльського кола, свідчить, що Тодорський навіть керував працею німецьких студентів-орієнталістів, читаючи з ними старо-жидівську Біблію. Можливо, що Тодорський навчав і слов'янських мов: таке навчання було заведено Франке ще на початку віку в „Орієнтальному семінарі“, але продовжувалось тоді недовго.¹⁷ Напевне використовував його славістичні знання Мільде. Про дальших

його учнів не знаємо нічого ближчого. На пієтистів Тодорський, майбутній чернець, зробив велике вражіння також своєю справжньою побожністю та своїм аскетичним життям. Що Тодорському вдалося пробути закордоном так довго — до 1735 р., не рахуючи ще більше двох років, які він витратив, щоб доїхати з Галле до Києва, — це завдячував він певне матеріальній підтримці галльських пієтистів. Дуже імовірно, що за цю підтримку він відплачував, крім праці перекладача, ще педагогічною діяльністю в школах „Сирітського дому”, — але в списках викладачів його імені не знаходимо.

Певно друк, або хоч остання коректа його була вже готова, коли Тодорський 8. червня 1735 р. зібрався в дорогу до дому. Через Віттенберг, Берлін, Франкфурт над Одрою він їде до Польщі. Там він залишився півтора року, та за російськими джерелами студіював в якійсь єзуїтській колегії, як багато з його православних сучасників. Але з Польщі він не їде сразу до Києва, а повертає до Угорщини та Сербії. Ще в Галле (1729 р.?) хотіли використати мовні знання Тодорського, надіславши його до православних в Угорщині (імовірно до сербів). Що він тоді там робив за цілого півтора року, які він провів на півдні, про це не маємо ніякої звістки. В кожному разі і він міг, як в той самий час Михайло Козачинський, спричинитись до підняття культурного рівня південних слов'ян, — але його діяльність не залишила таких тривких слідів, як літературна діяльність Козачинського. В вересні 1737 р. Тодорський писав до „інспектора” друкарні „Сирітського дому” з Угорщини, Грішова; лист цей не зохався. Вже в літку 1738 р. він був в Києві — в Галле дістали листа від нього від 14. липня 1738 року (і цей лист не зохався, — про існування обох листів довідуємось з невичерпальних заміток невідомого Мільде). В Києві його чекала професура в Академії, а про його пізнішу долю довідаємось далі.

IV.

Переглянемо видання перекладів Тодорського за порядком.

1. Найбільша його перекладна праця це „Чтири книги | о | истинномъ христіанствѣ | Содержащія въ себѣ ученіе о спасителномъ покаяніи сердечномъ жалѣніи и болѣзнованіи ради грѣхѣвъ; о истинной вѣрѣ, о святомъ житіи и | пребываніи истинныхъ неложныхъ | христіанъ: | такожде о семъ, како истинныи христіанинѣ имать побѣдити грѣхѣ, смертъ, дія- | вола міръ и всяко бѣдствіе, вѣрою, молитвою, | терпѣніемъ, божімъ словомъ и небес- | нимъ утѣшеніемъ, | всеже сіе въ Хрестѣ Ісусѣ. | Сложенніи | чрезъ | Іоанна Арида | Бывшаго Епископа церкви въ княженіи | Линебургскомъ, | зъ нѣмецкаго языка на рускыи | переведенніи и напечатанніи. | въ Галѣ 1735 году.” Книга заховалась в великій кількості примірників (в Галле її має і головна бібліотека „Сирітського дому”, і університетська книгозбірня, і моя власна бібліотека). Видана вона дуже чепурно в 8°, на гарному тонкому папері, так що обидва її томи (обрізані формату 10,5 на 17 см.), що обіймають 1426 стор. (титільна сторінка, 1400 сторінок тексту та 24 сторінки, окремо нумеровані, — показки змісту), оправлені разом (з літератури відомий один примірник в двох томах — чи оправленіх? — з бібліотеки Теофана Прокоповича) порівнююче тонкий та зручний до вжитку (рекорд в цім відношенні побиває мій примірник в шкіряній оправі завтовшки 5,5 см).¹⁸

ЧТИРИ КНИГИ
СО
ИСТИННОМЪ
ХРИСТІАНСТВѢ

Содержащихъ
ВЪ СЕБѢ ВЪЧЕНІЕ СО СПАСИТЕЛНОМА ПО-
КЛАНІИ, ПРАВЕНОМУ ЖИЗНІИ И БОЛѢЗНОБАНИ (ОДН ГРѢ-
ХОБЪ); СО ИСТИННОМЪ БѢГѢ, СО БѢГСТВОМЪ ЖИТІИ И
ПРЕБЫВАНІИ ИСТИННОМУ НЕОЖИДАНУ

ХРИСТІАНЪ:
ТАКОЖЕ СО СЕМЪ, КАКЪ СО ИСТИН-
НЫМЪ ХРИСТІАНІЕМЪ НАМАТЪ ПОБѢДИТИ ГРѢХЪ, СМЕРТЬ, АДА-
БОЛА ДУША И БЛАГОЕ БЛАЖЕНІЕ, БѢЖОУ, МОЛІТВОУ,
ПРИБЛИЖЕНІЮ, БОЖІИМЪ СЛОВОМЪ И НЕБЕ-
СНЫМЪ СЪКЛОНЕНІЕМЪ,
ВСЕЖЕ СІЕ ВЪ ХРИСТѢ ИСУСѢ.

СЛОЖЕННІИ
ЧЕТЪ
ІОАННА АРНА
БЫШЕГО ЕПИСКОПА ЦЕРКВИ ВЪ КНАЖЕВІИ
АННЕНБУРГКОМЪ,
ЗАНѢМЕЦКАГО ІЗЪБЫКА МЯРСКЫН
ПЕРЕВЕДЕННІИ И ИЗДАЧЕННІИ.
ВЪ ГЛАВѢ АЧЕЛЪ ГОДЪ.

*Die Christliche Halbes
und der...
Vier...
Vordr...
НАСТАВЛЕНІЕ*

КЪ
СВЯЩЕННОМУ ПИСАНІЮ
ИЛИ
ВѢЩАНІЮ
О

ЧТЕНИИ СВАЩЕННАГО ПИСАНІА.

*linz in anno
1734. ...
Gott sey da
für gold
von Zölln
Lina!*

ВЪЧЕНІЕ
О
НАЧАЛѢ
ХРИСТІАНСКАГО ЖИТІА

Содержаща въ четырехъ книгѣхъ:

Первая часть
СО ШИРОКАТОМУ ПРИБЛИЖЕНІИ КЪ ИСТИННОМУ
ПОКЛАНІЮ, И КЪ БѢГѢ ВЪ БОГА.

Вторая часть
СО ПРОТОМУ НАСТАВЛЕНІИ, КАКЪ ПОДОБЕТЪ
ДУШПОЛЕЗНО ЧЕТИ СВАЩЕННОЕ ПИСАНІЕ.

Третья часть
ВЪ ПИСАНІИ СЛОВОМЪ ПОСЛАВЛЯЮЩЕМО ПОКАЗА-
НІИ, КАКЪ ПОДОБЕТЪ БОГОМЪ ПРАВИЦУ
МОЛІТИ.

Четвертая часть
СО КРАТКОМУ ИЗЪВѢЩЕНІИ И ОПИСАНІИ, АЩЕ КТО
ИМАЕТЪ ИСТИННУЮ ЖИЗНЮ БѢЖЪ ВЪ ХРИСТА
НИИ НЕИМАЕТЪ.

ВЪ ГЛАВѢ АЧЕЛЪ ГОДЪ.

ПИСАНІЮ СЛОВОМЪ ПОСЛАВЛЯЮЩЕМО
НАСТАВЛЕНІЕ

КЪ ИСТИННОМУ
ПОЗНАНІЮ

И ДУШЕПЛЕЗНОМУ УПОТРЕБЛЕНІЮ
СТРАДАНИА И СМЕРТИ ГОСПОДА И ПЛАЧЕЛА
НАШЕГО

ИСУСА ХРИСТА
СЛОЖЕННОЕ

И НАСТАВЛЕНІЮ ПРОПОВѢДНИКОМЪ
БОЖІА СЛОВА.

*Копія з рукопису
в бібліотеці Н. Тодорського*

Начало
ХРІСТІАНСКАГО
ВЧЕНІА

БО

ВПОТРЕБЛЕНІЕ

И БЗ ПОЛЗЪ БЛАГОМЪ ПРАВЕДНОМЪ
ХРІСТІАННЪ НАПЛАЧЕ НЕВѢДУЮЩИМЪ
И МНОГО ИЗВѢСТНЪ УЧИТЕЛЪ НЕ
МОГУЩИМЪ

ИЗЪ БЛАЖЕННАГО ПИСАНІА БЗ КРАТЦЪ
ИЗОБРАЖЕНІЕ.

ПѢТЬ

ИЗБРАННЫХЪ

ВѢДАНІА

ЦАРСТВУЮЩАГО ПРОРОКА

ДАВИДА

ИЗЪ

ПРЕДЪИЗЪЯВЛЕНІИ ПОХВАЛНИ

МЫ ДВОЮХЪ ЦЕРКОВНЫХЪ

УЧИТЕЛИ

АМВРОСІА И АВГУСТИНА

ІАЖЕ

КЪ ПОЛЗЪ

РАЗНАННЫХЪ РОСІАНЪ

ИЗЪ АЛАШІА.

Наголовна сторінка катехизму
Розмір книжки 80×135 мм. (З універ-
ситетської бібліотеки в Галле).

Наголовна сторінка «Псалмів»
Розмір книжки 100×160 мм. (З бібліо-
теки Сирітського Дому)

ЗЛАТО НЕЩЕТНО.

БЗ БГЪМЪ БОГАТСТВОМЪ ТЩЕТНО.

ХРИСТОЪ СЛАДЧАШЫИ

НАДЪ БЛА МИРА ЧЕТИ

ИПОЛНЕННЫ ЛЕТЬ

ОНЪ ЕСТЬ ДРАЖАШЫИ

КОРЕЪ ЗЪ ГЛАДОМЪ, И СМЕРТЬ ЗЪ

АДОМЪ

НЕМОГУТЪМА СОТВОРИТИ.

ХРИСТА НЕЛЮБИТИ.

МИРЪ СЪН ОСТАВЛЯЮ.

БЛА БЗ НЕМЪ ЗАБЫВЛЯЮ,

КРЕ БЗ БГЪТЪ ОКЕРНО.

ГРѢХИ ОИДѢТЕ

НАВѢКЪ ПОГРАЗНѢТЕ

БЗ МОРЕ БЕЗМѢРНО.

ЧЕТИ СЛАБА И ДЕРЖАБА

О БГЪТЪ! ПОДОБНА ГНОЮ,

ДЛЕЪДЪТЪ БЗ ТОБОЮ.

О КОРЕЪ УДАВЕНА.

НИЖЕ БОЗЕРАТКА.

ХРИСТОЪ МНѢ РАДОСТЬ.

КТОБО ЛЮБИТЪ БОГА

ТОМЪ ГОРЕТЬ МНОГО

БЫВЛЕТЪ СЛАДОСТЬ.

СМѢХЪ, ЗБАДЪ, ГНѢБЪ, ДОСАДЪ

ПРЕТЕРПЮ АЗЪ, НЕИНАКО.

И ХРИСТЪ БЫТЬ ТАКО.

КОЛЬ КРАСНО ДЕННИЦА БЛЕЕТЪ.

БЛАГОДАТІЮ БЛИСТАЕТЪ.

ДЛЕИДОБЪ СЫНЪ НАРЕЧЕННЫИ.

ТЪ МОИ ЦРЪ И БОЗЪЛЮБЕННЫИ.

ЗЪ ТІЕЛЪ ПРОЗБЕЛА.

СЕРДЦЕ МНѢ ИПОЛНАА:

УСЛАЖДЕШЪ, БЕСЕЛАШЪ, УКРАШАШЪ;

БОГАТЪ ДАРЫ,

БОЗЪВЫШЕННЫИ НАДЪ БЛА ЦАРЬ.

Дві сторінки з перекладу духовних пісень Тодорського

2. Ще перед книгою Арндта вийшла анонімна, без подання року та місця видання, невідома досі бібліографам, невелика книжка „Настановленіє къ священному писанію | или | увѣщаніє | о | чтеніи священнаго писанія”. Книжку пощастило мені знайти в двох примірниках у бібліотечі „Сирітського дому”, третій примірник має університетська бібліотека в Галле. Обсяг її 48 сторінок (усі, рахуючи титульний листок, нумеровані), формат 12°, розмір необрізаного примірника 10 на 16 см. Папір трохи гірший, аніж у великій книзі. Щодо оригіналу, то пошукування за ним мене привело до висновку, що маємо справу тут з іншим твором того самого автора що і перша книга, а саме „Informatorium Biblicum” Арндта. Що книга вийшла ще перед великою книгою Арндта про це свідчить репродукована у нас замітка Мільде на одному з примірників книжки: „Цей благородний клейнот я дав видрукувати 1734 року”.¹⁹

3. Згадувано натомість в бібліографіях третє видання: „Ученіє | о | началѣ | христіянскаго житія | Содержащоеся в четырехъ частехъ: | Первая часть | О основателномъ | приведеніи къ истинному | покаянію, и къ вѣрѣ въ Бога. | Вторая часть | О простомъ | наставленіи, како подобаєть | душеполезно чести священное писаніє. | Третья часть | Въ писанію святому согласующомся | показаніи, како подобаєть | Богови пріятно | молитися. | четвертая часть | О краткомъ | искушеніи и испитаніи, аще кто | имѣєть истинную живую вѣру въ Христа | или неимѣєть. | Въ Галѣ 1735. году”. Книжка заховалась в Німеччині, здається, лише в одному примірнику, в університетській книгозбірні в Галле. Видана вона в 8°, розміру того самого, що й велика книга Арндта, але на гіршому папері. Обіймає вона 104 сторінки. І тут встановити автора мені вдалося після певних шукань. Це один з „трактатів” Франке самого, та мабуть один з тих, про переклад якого він сам ще мріяв. Книжка, що вийшла в німецькій мові в Галле 1698 року, передруковувалась кілька разів. Видали її галльські пієтисти і в чеській мові.¹⁹ Її німецька назва: „Die Lehre vom Anfang Christlichen Lebens. Bestehend in vier Theilen: I. In einer gründlichen Anleitung zur wahren Buss und Glauben an Gott. II. In einem enfältigen Unterricht, wie man die H. Schrift zu seiner, wahren Erbauung lesen solle. III. In einer schriftmässigen Anweisung, recht und Gott gefällig zu beten. IV. In einer kurzen Prüfung, ob man den wahren lebendigen Glauben an Christum habe oder nicht”.²⁰

4. З дальшою книжкою в старих бібліографів було якесь непорозуміння, бо виринає вона під двома різними назвами в тому самому списку книжок виданих в Галле. Дійсна її назва: „Писанію святому согласующееся | наставленіє | къ истинному | познанію | и душеполезному употребленію | страданія и смерти господа и спасителя | нашего | Исуса Христа | сложенное | Анастасіємъ проповѣдникомъ | Божія слова”. Друк надзвичайно рідкий, бо знайти його мені пощастило лише після довгий шукань в одному примірнику в університетській книгозбірні в Галле, лише в останні часи дістався мені до рук і нескаталогізований примірник бібліотеки „Сирітського дому”. Книжка вийшла знову без місця та року видання. Видано її в 8° (розмір 11 на 18 см. в необрізаному примірнику). Обсяг 232 стор. (14 ненумерованих та 218). Папір знову дуже гарний. Автора книги Тодорський заховав під ім'ям „Анастасія”. Це, як вдалося мені встановити, цвѣтер Франке та близький член його кола, Йоганн Анастасій Фрай-

лінгтавзен, а оригінал твору — його книга: „Schriftmässige Einleitung zu rechten Erkänntniss und heilsamen Gebrauch des Leidens und Sterbens unsers Herrn und Heilands Jesu Christi”.²¹

5. Зовсім невідома бібліографам найцікавіша для істориків літератури книжка, видана в Галле, а саме: „Начало христіанського ученія во употребленіє и въ ползу всякому правотверному християнину наипаче невѣдающимъ и много изустно учитися не могущимъ из священнаго писанія въ кратцѣ изображенное”. Знову без місця та року видання. Формат цієї книжки (один примірник заховався в університетській книгозбірні в Галле) обрізаної дуже сильно 8 на 13.5 см. (оригінальне видання було, мабуть того ж самого розміру, що й ч. 2 та 6). Книжка обіймає 48 нумерованих сторінок (нумеровані лише аркуші). Зміст її: стор. 3—26 — невеликий катехизис, на стор. 27—42 видруковано переклади шости духовних пісень, останні сторінки заняті „Молитвою похвалною къ Господу нашому Іисусу Христу”. Що до катехизиса, то це той самий маленький катехизис Франке, який в Галле видали ще 1717—19 р. Здається тут маємо нову обробку чи новий переклад зроблений Тодорським. Назва Франкового катехизису в німецькій мові: „Anfang der Christl. [ichen] Lehre. Zum Gebrauch für die gantz Unwissende und Unfähige Viles zu lernen”. Вийшов він в німецькій мові 1696 р. в Галле поперше. — Найцікавіша для історика літератури друга частина, бо ми маємо тут переклади кількох з найулюбленіших церковних пісень німецького протестантизму, до того переклади, які мають чималу поетичну вартість, — тут ми вперше знайомимось з Тодорським, який істориками літератури був відомий — хоч лише дуже зовнішньо, бо творів його ніхто ближче не досліджував — як проповідник та перекладач, як з поетом. — Молитва, що робить вражіння перекладу, на жаль, ще і зараз залишається загадковою, бо джерела її мені встановити не вдалось.²²

6. Вже по від'їзді Тодорського вийшов мабуть останній, теж досі невідомий, друк. На відсутність доглядача над друком вказують численні друкарські помилки. Самий текст книжки за малим винятком вже важко віднести до української літератури, бо мова найбільшої частини друку суто церковно-слов'янська. Сама книжка призначена для „росіян”. Назва її: „Пять избранныхъ Псалмовъ царствующаго пророка Давида съ Преизящними пѣснми похвалными двоихъ церковныхъ учителей Амвросія и Августина яже къ пользѣ розсияныхъ росіянъ издадошася”. Формат книжки знову 12°, того самого розміру, що й ч. 2. Її обсяг 36 сторінок. Заховалась вона в одному примірнику в бібліотечі „Сирітського дому”. — Зміст книжки досить різноманітний: 1. на обороті титульного листка маємо мотто з псалму 148, 11—12, 2. на стор. 3—8 знаходимо передмову, що може походить від Тодорського або від берлінського православного священника, українця Василя Щербацького, який теж зустрічався з Мільде, та записав йому пам'ятну нотатку до одної з його книжок (див. малюнок 4); в кожнім разі початок передмови звучить по українськи: „Возлюбленыи о господѣ чителнику...”. 3. Але далі слідує суто церковно-слов'янські тексти псалмів 9, 72, 102, 117, 146 (стор. 9—22, в тексті друкарська помилка, 9 псалом названо 18-м). перед кожним псалмом — його коротенький зміст, „сокращеніє”. 4. Нарешті передруковано з попереднього видання переклад „амбро-

зіанського гимну" — „Te Deum laudamus“ (стор. 22—26). 5. За тим передруковано з катехизису, що вийшов в Москві 1696 р. — „Православное исповѣданіе каѳолическія и ап[осто]лскія ц[е]ркве восточныя“, — кілька параграфів про 7-ий член православного ісповідання віри, а потім уривок з витовмачення 12-го члена (стор. 26—36).²³ Друк, мабуть, дійсно призначено для „росіян“ в Берліні, може для урядовців посольства або для якихось інших прихожан о. Щербацького. Як довідуємось з замітки Мільде, 200 примірників його пішло до Берліну, 15 — „до Росії“. Навряд чи книгу було видано таким малим накладом. Цим друком, здається, закінчилась діяльність слов'янської друкарні в Галле.

Треба звернути окрему увагу на шрифт, яким видруковано галльські видання. Це зовсім не звичайний церковний шрифт київських, московських або закордонних видань, що їх замовляв Петро І. Звернемо лише увагу на нерівномірну ширину різних літер (надзвичайно вузьенькі „с“, „е“ або „р“), незвичайні форми деяких літер („е“, „ы“ з другою короткою/рискою). Лише непорозумінням доводиться вважати тому твердження деякого зі старших дослідників, що для друку галльських видань 1735 р. в Галле купили бувшу друкарню Копієвича або Копієвського, який на доручення царя Петра І. тай пізніше друкував книжки для ввозу до Москви.²³ Поскілки можемо судити про шрифт видань Копієвича (за кількома оригіналами та за репродукціями титульних сторінок), вони ніяк не нагадують галльського шрифту. До того, як ми довідалися вже, слов'янський шрифт для галльської друкарні було виготовлено вже на початку 18. віку, коли друкарня Копієвича ще існувала, а не закуплено лише короткий час перед 1735 р. Треба гадати, що шрифти вирізано спеціально для Галле та що зразком служили найкорше різні кирилицькі південно-слов'янські видання 16. в., може видання венеціанські або тюбінгенські видання Примуса Трубара.

V.

Оглянувши зовнішній вигляд та обсяг галльських видань, маємо тепер звернутись до їх внутрішнього змісту: до мови, перекладу, на решті до їх літературного значіння та вартости.

Що до мови, то я мав нагоду схарактеризувати її вже на інших місцях.²⁴ Це типова українсько-слов'янська мова 18. віку або церковно-слов'янська мова української редакції, цебо літературна мова тодішньої України, в тій її відміні, яку вживали в творах релігійного характеру, де елементи церковно-слов'янщини були найсильніші.²⁵ Тодорський, який мав нагоду ознайомитись з російщиною лише за часи свого короткого перебування в Петербурзі, де він займався, одначе, переважно німецькою мовою, не виявляє ніякого нахилу до вжитку якихось зросійщених форм.

Найбільш характеристична для українсько-слов'янської мови 18. в. є фонетика Тодорського. Він надзвичайно часто плутає „и“ та „ы“; він пише напр.: омиваеть, воздыхати, ридайте, постидатисл, називають, рыбы, виполотое или висѣченное, бистрий, пустыни і т. д. Українська вимова, що не одрізняє обох звуків (як і більшість сучасних слов'янських мов) робить зрозумілим, що Тодорський вживає й „ы“ замість „и“, хоч і рідше; він пише: близько, невидимий, тышайный... Як добрий мовознавець Тодорський міг ще вивчити на-

пам'ять, де треба писати „и” або „ы” в пні слова, але важче справа в закінченнях, — і тут справді кількість помилок більша: добродѣтели, двермы, христовымы, оны, рослы, произошлы навіть похвалымы і т. п. форми зустрічаємо нерідко.

До норми української літературної вимови належала вимова „ѣ” яко „і”. Ця українська вимова почала в 18. в. прийматись і в росіяні і лише помалу в них запанувала народна російська вимова „ѣ” = „е”. Тодорський, як і більшість українських письменників його часу, добре з пам'яті пише „ѣ” там, де воно має стояти історично, але вживає „ѣ” за „і” в рідких словах, здебільша таких, яких нема в церковних текстах: лѣтера, лѣтеры, лѣтер і т. д., або мѣркувати (що, до речі, мабуть, і історично правильно), або в тих словах, які росіяни неправильно пишуть з „е”, між тим, як українська вимова „е” тут не припускала, як от „пѣщаный” (бо наше „пісок” з старого „пѣсок”, а росіяне помилково пишуть „песок”). Знову більше помилок в закінченнях; Тодорський пише: „въ сердци” та „в сердцѣ”, „міровѣ” та „мірови”, „Боговѣ” та „Богови” і т. д. Наказовий спосіб в нього історично правильний та відповідає українській живій формі: пощади́те, весели́теся, постели́те і т. д. Також українська множина „коралѣ”, „кораблѣ” свідчить нам про його українську вимову.

Характеристична і втрата м'якості там, де її вже не було в живій українській мові: покорається, намі́рається, любовѣ, седмѣ, червѣ, черва, внутрѣ, тварѣ, кровѣ і т. д.

Та українські фонетичні з'явища не обмежуються на тому. Наведемо лише кілька прикладів інших з'явищ, зрозумілих сучасному читачеві без пояснень. Замість церковного або російського „повѣтріє” маємо в Тодорського „повѣтря”, (в сучасному укр. сенсі), замість „содрогатися” — „содригатися”, замість „мѣсяцу” — „мѣсядо”, замість „весь” — „ввесь” (очевидно, „увесь”), замість „фіалы” — „діаволь”, „христіанський” — „фіяли”, „діаволь”, „христіанський” і т. д.

Не мало українських типових з'явищ і в морфології мови Тодорського. Розуміється, маємо в нього послідовне додержання тих церковно-слов'янських форм, які російська мова (та церковно-слов'янщина „російської редакції”) втратила, але які трималися в українській мові. Як от кличні, усюди додержані, в тім числі й такі українські, як „читателю” або „чителнику”, давальні на „-ові”, „-еві”: Ноеви, примѣрови, Боговѣ або Богови, читачеви, василіскові і т. д. Прикметники мають такі форми, як: яснѣйшое, превисочайшое, бывшое, умершое; поруч з цим вищий ступінь: ширший, горшое, найвищий завше з „н а й-”, затраченим у російщині. Займенника відміняє Тодорський по українському: мене, тебе, себе, чомѣ. Дієслово теж відміняється по українському: неможемо, имѣємо, вѣдаємо, слышимо, сходимося і т. д. Іноді зустрічаємо давноминулу форму: постановить былѣ, окружилѣ былѣ, та українську майбутню форму (футурум II): неимѣтиметь і т. д. Українізовані і перехідні на „ивать, -ывать”: маємо тут укр. „-увати” (що Тодорський пише часто „-овати”) описуєть, воспитуєть, приговоруєть, испитовати, мѣркувати, показовати, помазоватися і т. д. Прийменники „съ” та „изъ” злилися в Тодорського в українському „з”: „зъ чада гнѣва”, „зъ великаго”, „зъ нас”, „зъ евангелія”, „зъ нѣмецкаго языка”, „зъ великимъ”, також — „изверху”, „звнѣ” і т. д.

Коли вже ці особливості не залишають сумніву в українському характері мови Тодорського, то ще цікавіше для нас багатство українізмів в його лексичі. Ці українізми, як це письменники київської школи з 16—18. вв. здебільша робили, є слов'янізовані в правописі. Наведемо лише кілька прикладів, щоб читач міг оцінити барвистість мови Тодорського: сонячникъ (має віддавати укр. „со[н]яшник”), прикладъ, бурштинъ, мѣсто (=місце, слово, яке Тодорський, розуміється, відрізняє від „мѣсто” = „городъ”), шкарлупа, птаство, спѣваніє, фарба, скло та скляний (має віддавати укр. „скло”, рос. слов'янщина має „стекло”), нужникъ, рожа, купа, повѣтря, лисъ (рос. „лисица” або „лиса”), рясный, весняное, побожный, муринский, свѣтовой (=свѣтскій), красный (=красивый), спѣвали, заблудили (рос. „заблудились”), мѣшать, помѣшати (=смѣшувати), привлащати, здѣлати, зрозумѣтися, запалитися, палаюшая, покалятися, противлятися, дорозумѣтися, напоевать, слухати, мѣрковати, ускаржається, ободва, пятма, не для иншої причини, на инший конецъ, тойже, „треба” або „требѣ”, изверху, на веснѣ. Українські цілі речення: „важить вагою горы”. Іноді цілі речення переповнені українізмами: „Различное учение сихъ учителей есть, которіи, аки портной нѣкій, или кравецъ зъ различныхъ штукъ или частей, штукуеть, расточуетъ и собираеть и тако по предложенію своему и мнѣнію одежды или платья дѣлаеть, тако и оны, различныхъ членов вѣры, по предложенію и мнѣнію своему учения своя составляютъ или соплѣтають”. Або ще ліпше у віршах:

„О, мій Боже! — хто зможе
толь си́лим в світі́ бити,
умноженні, — безчисленні
гріхи побідити.

Аще всюду — біга́ть буду
даже в кі́нець послі́дній,
но і́ тако — зна́йде́ть всяко
час мѣ́ногобі́дний.

— — — — —
Де грі́х, тамо — спі́шить прямо
казнь, убо зді́сь как тре́бі
накажи́ мя, — пощади́ мя
тамо, да́ждь жити́ в не́бі.

— — — — —
Твори́ убо, — как ти́ люблю,
в твоя́ предаю́сь ру́ці,
то́кмо ві́чний, — безко́нечний
не преда́ждь мѣ́ му́ці...”

В цьому уривку поетичної творчості Тодорського ми виправляємо церковно-слов'янський правопис на сучасний. Читач тим легше може судити, оскільки мова Тодорського нагадує зразки української духовної пісні 17—18 вв.

Взагалі — найсильніша сторінка перекладів Тодорського, це „природність” їх мови. Ми ніде не почуваємо, що його переклади є перекладами, та ще з німецької, від української так далекої мови. Тодорський нав'язує свій переклад усюди до мови Письма та традиції українсько-слов'янської повчальної літератури. Тому і ті місця, в яких немає українізмів (або „майже немає”, бо важко знайти в То-

дорського місце без українізмів), роблять вражіння оригінального твору. Ось приклад (знову модернізуємо правопис): „Како же создання приводять к Богу? Слідующим образом: Бог равно творить аки чадо-любивий отець, іже зоветь к собі чадо своє і сладкими словами ласкаєть; єгда же не хоцетъ прийти к нему, тогда повергаєть єму яблоко, іли іную овоць, іли подаєть єму ізрядную розличноцвітную одежду, якоже Ізраїль синові своєму Іосифу. Бит. 37,3. Не сего же ради твориться сіє, даби дитя к яблуку (так!) іли к красній одежді всім сердцем приложилося, но паче сего ради, даби приложилося к любві отеческій, іже подаєть єму. Тако і небесний наш отець, неудоволяєтьсѣ сим, єже призвати нас к собі сладчайшими і прелюбезними своїми словами чрез пророків і апостолів; но подаєть нам і повергаєть множество благих дарованій, множество плодоносного времени, напoлняющая пищею і веселієм сердца наша. Діян. 14, 17. яже вся не іное што суть, точію руці і посланники Божії, іже би нас к Богу приводили, і даби нам любовь его показали і изобразили, даби ми самого подаателя в созданіях і дарованіях восприяли” (Ардт Чотири книги, IV, 1).

VI.

В зв'язку з якостями мови можемо оцінити і літературне значіння перекладів Тодорського. Літературне їх значіння полягає і в змісті і в формі.

Що до змісту, то усі твори, перекладені Тодорським належать до літератури „пієтизму”, хоч твори Ардта і писані ще на початку 17. віку, коли пієтизму, як течії ще не було. В них знайдемо певну цілісну систему думок; в першу чергу проповідь внутрішньої, чутьової побожності, що базується не на обрядности, а на любові до Бога, на внутрішній праці людини над самою собою, на внутрішньому оновленню людини; велику ролю в системі думок пієтизму грає вимога читання і внутрішнього засвоєння св. Письма, — тема, якій Ардт присвятив свій „Informatorium Biblicum“, що його теж переклав Тодорський; нарешті зустрічаємося і з вимогою рішучої християнізації цілого життя, хоч в творах перекладених Тодорським цю тему і не оброблено спеціально; остання частина „Правдивого християнства” Ардта обговорює ще питання християнської „натурфілософії”, не так вже характеристичні для пієтизму. Для нас цікаво звернути увагу на те, що багато з окремих думок перекладених творів не є чужі українській набожній літературі. Тематика внутрішнього оновлення розроблена почасти і в „Діоптрі”, — джерела „Діоптрі” в значній мірі ті самі, що і джерела Ардта (посередні чи безпосередні), а саме — аскетична література переважно східна. Критику зовнішньої обрядовості подав між іншим Теофан Прокопович в своїх діалогах. Прокопович виходив із студій протестантської богословії та, мабуть, почасти і з творів пієтистів, які були в значній кількості в його бібліотеці.⁰²⁵ Але найбільше наблизився до „Правдивого християнства” Ардта пізніше Сковорода, хоч Ардт зовсім не напевне належав до його джерел; зокрема Сковорода розвиває цілий ряд натурфілософічних думок (досить загдати „великий” та „малий світи” — макрокосмос та мікркосмос — світ та людину), які належать і до основних думок четвертої книги „Правдивого християнства” Ардта. Значні схожості з Ардтом зустрінемо і в вида-

ному в Чернигові на початку 18. віку Іоаном Максимовичем „Богомислі“, яке було простим перекладом „Meditationes Sacrae“ Павла Гергардта. Вживав Арндта як основу для своєї листівної проповіді містики й земляк та молодший сучасник Сковороди Семен Гамалія, який користувався Арндтом в оригіналі. На жаль, не маємо свідомств про враження, яке зробила книга Арндта або інші переклади Тодорського на масового читача на Україні. Але одночасно з Сковородою твором Арндта (в оригіналі або скоріше в перекладі Тодорського? питання на жаль недосліджене) користувався на межі української території, на Вороніжчині росіянин, св. Тихон Задонський, що в деяких своїх повчальних творах просто йде за Арндом та перероблює його текст. В кожному разі при детальному обробленні української духовної історії не можна буде обминати перекладів Тодорського, які дуже природно входять в історію розвитку містичної думки на Україні та творять надзвичайно цікаву сторінку історії протестантських впливів на українську релігійність. На жаль зовсім недосліджені пізніші проповіді Тодорського, улюбленого проповідника при дворі цариці Єлисавети. Дуже можливо, що і в них знайдемо ще якісь відгуки поглядів його молодших років. На таку можливість вказує той факт, що Тодорський даючи години православної релігії царівні Катерині (пізн. Катерині II.) та її чоловікові, Петрові (пізн. Петрові III.) говорив про те, що мовляв внутрішні різниці між протестантизмом та східним християнством не такі вже великі, — це думка галльських пієтистів, думка, що викликала та уможливила і перекладницьку діяльність Тодорського і друк його праць в Галле.²⁶

Не менш цікаві для нас переклади Тодорського з формального боку. Тут в першу чергу цікаві для нас його віршовані переклади. Що правда, якраз вони, здається, на Україні не досягнули розповсюдження, або ж не викликали уваги, бо згадок про них ніде не знаходимо. Для нас цікавий не лише самий факт перекладу німецьких протестантських пісень на українсько-слов'янську мову. Такі переклади (на жаль ближче ще недосліджені) існували вже в 16. в. Тодорський переклав 6 пісень. Перша пісня — переклад „Te Deum laudamus“ належить до цієї самої групи перекладів з німецького, бо як мені вдалося довести, Тодорський переклав „амброзіанський гимн“ не з латинського, а з німецького тексту, з німецького перекладу Лютера.²⁶ Далі Тодорський переклав улюблені в німців пісні: „Ach, Gott und Herr! wie gross und schwer sind mein begang'ne Sünden“ Мартина Рутіліуса (вмер 1618 р.), — уривки цього перекладу ми вище цитували; далі: „Jesu, meine Freude“ Йоганна Франка (1618—1677), „Wie schön leuchtet der Morgenstern“ Філіпа Ніколаї (1556—1608), пісню „Was mein Gott will, das g'schieht allzeit“, що її приписувано маркграфові Альбрехтові Бранденбурьському (1490—1557), нарешті „Auf meinen lieben Gott traue ich in Angst und Not“ Зигмунда Вайнгертнера (коло 1609 р.).

Ці переклади (детально обговорені мною на іншому місці) мають чимало поетичну якість. Тодорський і тут, як і в своїх прозових перекладах, зумів триматись дуже природнього, невимушеного тону, так що читачеві ніяк не може прийти до голови думка про перекладний характер віршів. Досить уважно передаючи всі окремі елементи думок та образів своїх зразків, в той самий час він не боїться вільно змінювати окремі вирази заміняти суто німецькі або про-

тестантські деталі іншими, звичайними в православній духовній поезії, або подавати замість окремих поетичних прикрас якісь інші еквіваленти. Замість анафоричного паралелізму Й. Франке

Trotz dem alten Drachen!
Trotz des Todes Rachen!
Trotz der Furcht dazu!

Тодорський дає інший паралелізм:

Змій єсть посміяний,
смерти гнів попранний,
страх неужасен...

Німецьке „Jesu, meine Freude“ Тодорський заміняє типовим церковним „Христос сладчайший“, з „Blümelein“ він робить лілею, з її слов'янською назвою „крин“, або нейтрального німецького „Du so g'duldig bist“ типове церковне „долготерпеливе“ і т. д. Що до віршової форми, то вона цікава з багатьох пунктів погляду. Тодорський належить до тих поетів українського барока, які не обмежуються на яке-будь віршування, а роблять спробу досягти по можності віртуозного виконання норм тодішньої поезики. Так Тодорський виконує на 100 відсотків один з приписів української шкільної поезики, не вживати чоловічих рим. Певна одноманітність звичайної тоді жіночої рими заслаблена тим, що Тодорський по можності уникає „граматичних“ рим. Кількість неграматичних рим у Тодорського досить велика (27% усіх його рим), та наближається до кількості неграматичних рим у Котляревського (в „Енеїді“ коло третини усіх рим неграматичні, у Шевченка натомість — вже більше половини). Ще підвищують враження від рими смілі та численні „переноси“ (enjambements) в перекладах Тодорського: синтактична одиниця, речення не укладається у нього в рамках одного рядка, а переходить, „переноситься“ до наступного, нове речення починається в середині рядка:

Накажи мя, — пощади мя
тамо, // дай жить в небі.

Або:

Воля его без приміру
добра єсть, // кріпку віру
імущим скор помагати...

Або:

Гріхом іскушаєм,
не отчаяваем
єсм, // всю мою надію
в Ісусі імію.

Ще цікавіші внутрішні рими, якими Тодорський в великій кількості прикрасив свої вірші:

Сміх, звади, | гнів, досади
претерплю аз...
Мні вдрученну, | претрашенну
від смерти і ада...
Вічне слово | єсть Христово...

і т. д. (див. цитати з пісні „О, мій Боже!“ вище). В цьому Тодорський правда наслідував свої німецькі оригінали. Але і наслідування чу-

жих зразків може бути продуктивним: це показує наочно ритміка перекладів Тодорського. Бо — мабуть, під впливом німецьких своїх зразків — він відходить від звичайного тоді в українській поезії силабічного віршу та наближається до тонічного. Так у вже цитованому в уривках віршу „О, мій Боже” знаходимо здебільша або хорейні або ямбічні рядки:

О мій Боже! хто возможно (хорей)

толь сильним в світі бити (ямб) і т. д.

Так він наблизився до пізнішої української тонічної ритміки, передхоплюючи віршову реформу, яку несміливо почав Сковорода, а перерів остаточно Котляревський.²⁷

Та й прозаїчні переклади Тодорського належать до ліпших зразків „високого” стилю українсько-слов'янської мови його часу. Він з великим умінням пристосував мову свого перекладу до норм літургичної та біблійної мови. Численні тексти з св. Письма, що розсіпані усюди в перекладених творах, розуміється, що улегшували перекладчикові його завдання. Ці цитати зовсім не кидаються в вічі, бо весь переклад витримано в тому самому стилі. Але численні поетичні та патетичні місця напр. в „Правдивому християнстві” Арндта Тодорський передає з великим смаком та умінням. В деяких місцях це не було легко, бо Арндт кохається в синонімах, накупчуючи їх в довгих періодах, — це накупчення гарно та відповідно до оригіналу передано Тодорським, що не забув також віддати рясні антитези та паралелізм оригіналу. Не скорочено ані поетичних та патетичних місць, ані спекулятивного розумування. Навіть ритмічність мови Арндта дуже добре передана в українському перекладі. Ці позитивні прикмети перекладу Тодорського виступають перед нами ще яскравіше, як ми порівняємо його переклад з півстоліття пізнішим перекладом російським (І. П. Тургенева, вийшов 1784 р.): в російському перекладі нас вразить сухий стиль, бідна лексика, нездібність віддати різноманітність поетичних засобів оригіналу, неадекватність одноманітної мови бароковій пишності стилю Арндта; російський перекладач заслаблює і поетичність і патетичність мови Арндта аж до непізнання.

З окрема цікава лексична винахідливість Тодорського, який з великим хистом вводить у свій переклад численні неологізми, як це, до речі, дозволяла церковно-слов'янська поетика, що вживала складних слів, вигаданих дуже часто ad hoc, для вжитку в певному контексті.²⁸ Ось кілька прикладів з великої скарбниці неологізмів Тодорського, яка заслуговує на спеціальне дослідження: пожитіє, посредством (Mittel), посредственникъ (Mittler), скупство, познавательница, плодоносіє, жалѣніє, сокровеніє, сопутешественница, выговорка, предоберегающий, многосотнія лѣта, земляноводный кругъ або водоземный кругъ, сквозѣсіяющее, обдолжаюся, спороватися (streiten) і т. д. Іноді Тодорський вживає неологізму, щоб при його допомозі пояснити незрозуміле або рідке слов'янське слово („извѣтъ или выговорка”), засіб, якого вживали і старші українські письменники, напр. П. Могила в своїх надзвичайно літературно цікавих (та зовсім необроблених істориками літератури) „побожних новелах” (оповіданнях про чудеса).²⁹

Отже хоч галльські видання і вийшли з приватної ініціативи

гальського пієтистицького кола та хоч сама діяльність Тодорського, як перекладача, зумовлена була певними випадковими обставинами його життя закордоном, але ці видання утворюють цікаву та повновартну сторінку з історії українсько-слов'янської літератури 18. віку.

VII.

Яка була доля гальських видань? Їх історія не позбавлена цікавості та трагічних епізодів.³⁰

Виготовано ці друки було, не лише для українців, але і для росіян. Розповсюдженню гальських друків обіцяв допомогти тодішній псковський єпископ, Теофан Прокопович, якого симпатії до протестантизму відомі. В старішій літературі знаходимо згадку про те, що він допоміг виданню книг навіть грішми; цих звісток не підтверджує архівний матеріал, але може, лише тому, що архівного матеріалу, який торкається гальських друків зберіглося так обмаль. Мільде, який в своїх побіжних замітках подав нам чимало фактів з історії гальських друків, про Прокоповича зовсім не згадує. Прокопович в кожному разі обіцяв допомогти дістати дозвіл, продавати гальські видання в Росії. До бібліотеки Прокоповича ще дістався один примірник гальського друку Арндта.³¹ Та Прокопович вмер 1736 р. і це було для гальського підприємства великим ударом. Але досить було, коли продаж книжок не була просто заборонена. З листа петербурзького пастора Нацціуса довідуємося (4. VI. 1737), що книгу Арндта вже можна купити в петербурзьких книгарнях. Хоч книги і не виставлено на продаж, але її продають тим, хто про неї сам запитає. Через рік книгу можна вже було купити в Астрахані (лист К. Ф. Вайзе від 15. VII. 1739). До Києва більше книг Арндта та інші видання прийшли, здається, в великій кількості; вони продавалися в лаврській книгарні та примірники їх було можна там дістати ще в 1743 р. Гальські видання дісталися навіть до Сибіру. Дуже можливо, що смерть Прокоповича та неможливість дістати дозвіл на легальне розповсюдження книг, привело гальських пієтистів до того, що дальший друк було припинено. Що правда, до цього могла спричинитись і відсутність перекладача та коректора, — людину, що могла б заступити Тодорського, знайти було не легко.³²

Сам Тодорський повернувся до Києва, як ми вже згадували, в 1738 р. Він зробився на короткий час професором орієнталістики в Академії. Його педагогічна діяльність не залишилась без успіху, на це вказує той факт, що, коли почато було наново обробляти церковно-слов'янський переклад Біблії (так звана „Єлисаветинська Біблія“, що вийшла 1751 р., та що її передруковувано в рр. 1756, 1757, 1759, 1763 і т. д.), то для порівняння перекладу з старожидівським текстом було вжито праці учнів Тодорського, Якова Блоніцького та Варлаама Лашевського (останній відомий і яко поет та як професор Академії, м. ін. учитель Сковороди). Сам Тодорський прийняв чернецтво та був висвячений на єпископа і обняв псковську катедру. Як і його попередник Прокопович, Тодорський жив здебільша в Петербурзі. Як проповідник при дворі цариці Єлисавети він користувався чималим успіхом. Свідчити про це може і той факт, що він зробився вчителем православної релігії у німця з роду наслідника (Петра III.) та його дружини, теж німецького роду (Катерина II).³³ Але Тодорський не побачив в друку ані своїх пропові-

дей, ані своїх орієнталістичних праць, що дочекались сприятливої критики щойно на початку ХХ. віку.³⁴

Доля привела до того, що Тодорський, як член синоду, мусів стати свідком заборони своїх перших літературних праць, галльських видань. 1743 р. хтось підняв в синоді справу, як можуть в Росії продавати „такі видання”, як „Правдиве християнство” Арндта і ін. Заборону книг можна було б обґрунтувати достатньо їх змістом (бо можна було там знайти деякі елементи протестантської догматики, як от вчення про оправдання вірою та багато дрібниць в четвертій натурфілософійній частині „Правдивого християнства”). Але „Святейший Синод” поставився на суто формальний пункт погляду: книги усі вийшли за кордоном без духовної цензури, тому треба їх повідбирати від книгарень та навіть позбирати від приватних осіб. Як багато розпоряджень такого характеру в Росії, і це розпорядження було переведене досить поверховно: зібрали з різних місць (м. ін. з книгарні Печерської Лаври) кілька десятків примірників „Правдивого християнства”, „Початку християнського життя” і т. д. Книжки розповсюджувались і далі, а, головне, залишилися численні примірники в приватній власності. Ще й в останні роки перед революцією їх можна було знайти майже в кожній лінійшій монастирській книгозбірні на цілій території Російської Імперії. Що правда не всі з них, як ми бачили раніше, дісталися до поля зору бібліографів: зокрема залишилися невідомі ті видання, на яких Галле не позначене як місце друку. Отже про розповсюдження цих менших, для нас зокрема цікавих видань — серед них знаходиться і катехизис Франке, до якого додані віршові переклади Тодорського, — нічого певного сказати не можемо. Але треба надіятись, що в майбутньому на них звертатимуть увагу ті з істориків літератури, що цікавляться 18. віком.³⁵

Тодорський вмер в порівнююче молодому віці, коло 50 років, в 1754 р.³⁶

ПРИМІТКИ

¹ Галльським друкам вже присвячені деякі мої праці: стаття „Українські друки XVIII. віку в Німеччині”, в „Нашій культурі” II (1936), ч. 1, стор. 3—12 та ч. 3, стор. 181—187 крім того „Die „russischen Drucke“ der Hallischen Pietisten“ в часопису „Kyrios. Vierteljahrschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas“, III (1938), 1/2, 56—74, та „Zu den Beziehungen des A. H. Francke's reises zu den Ostslaven“, IV (1939/40), 3/4, 286—10. Тому дозволяю собі тут не вираховувати завше всієї літератури та джерел (здебільша рукописних), на які я в моїх статтях посилався та які я почасти видрукував. Ця стаття, однак, має певну самостійну вагу, бо в ній я, крім деяких доповнень викладу новим матеріалом, в перший раз можу подати дійсно вичерпне освітлення цілої історії галльських друків, яка лише помалу виступила передо мною з розкиданих та лише недостатньо захованих джерел. В цитатах далі я замінюю слов'янські літери („жицу”, „омегу”, „пси”, „малий юс”, що вживається почасти замість „я”) їх фонетичними еквівалентами.

² Література про Франке вчислена в моїх цит. статтях та ще в моїй статті „Der Kreis A. H. Francke in Halle und seine slavistischen Studien (Ein vergessenes Kapitel aus der Geschichte der slavischen Philologie)“ в „Zeitschrift für slavische Philologie“, XVI (1939), 1/2, 16—68 та 163—167, а тепер також в книзі (докторській дисертації) мого учня А. Мічке (A. Mietzsche): Heinrich Milde. Ein Beitrag zur Geschichte der slavistischen Studien in Halle („Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelm Universität Berlin“, Heft 29), Leipzig 1941. В цих працях читач може знайти, поруч з матеріалом, який торкається спеціально слов'янських відносин галльських пієтистів, також і загальну характеристику ді-

яльності галаського кола. Спеціальна література про Франке надзвичайно численна.

²а Пор. про ці зносини найновішу працю, статтю Е. Бенца (Benz) в часописі „Kyrios“ IV (1939/40), 1—28, 97—128, 222—261 та V (1940/1), 25—65. Там подано і вказівки на старшу літературу.

³а Спеціально до теми „закордонна політика“ Франке порівняй ще, крім моєї статті, цит. в примітці 2, книгу *Ilmari Salomies: Der Hallische Pietismus in Russland zur Zeit Peters des Grossen* („Annales Academiae Scientiarum Fennicae“, XXXI, 2) Helsinki. 1930 та статті: *Ernst Benz: A. H. Francke und die deutschen evangelischen Gemeinden in Russland*, в „Auslandsdeutschtum und evangelische Kirche. Jahrbuch 1936“ що видає *Ernst Schubert*, München 1936, с. 147—191, *R. Kammel: A. H. Franckes Tätigkeit für die Diaspora des Ostens* (в „Die evangelische Diaspora“, XX(1938), 5. ст. 312—351 і окр. Leipzig 1939), його: *August Hermann Franckes Auslandsarbeit in Südosteuropa*, в вищезитованому „Jahrbuch“ 1939 і окр. München, 1939, 84 ст. Але перша праця обіймає лише незначну частину усієї праці Франке для чужини. три дальших подають лише неповний матеріал, бажаючи більше ілюструвати загальні тези окремими фактами, аніж подати повний виклад фактів. Подати повну картину закордонної праці галаського кола залишається ще завданням майбутнього дослідження.

⁴ Про працю в Галле для чехів-вигнанців зараз найповніше в цит. вище праці Мічке, яку має ще доповнити його сама стаття в „Kyrios“¹. Інший конкретний матеріал подано в старших статтях покійного вже дослідника Т. Вочке (†T. Wotschke), які вчислені в вищенаведених в прим. 1—3 працях.

⁵а Про це див. у праці Мічке

⁶ Про спроби зносин з південними слов'янами — моя стаття в „Zeitschrift slav. Philologie“ (цит. в примітці 2), стор. 67—8 та книга Мічке стор. 32—3.

⁷ Про Людольфа — див. мою цит. статтю в „Zeitschrift f. slav. Philologie“ прим. 1), та спеціальну публікацію „Ludolfiana“ в тому самому часописі (друкується).

⁸ Весь матеріал цього параграфу подано з вказівками на джерела, майже виключно віднайдені мною самим, в моїй другій статті в „Kyrios“¹ (див. прим. 1.). Тут згадую джерела лише коротенько.

⁹ Листи Госсеніуса та концепт Людольфа в приватній збірці д-ра Р. Каммеля.

¹⁰ Листи Людольфа в архіві „Сирітського дому“, видруковані в витягах в моїй цит. статті „Kyrios“ III.; присвята Франке Салтикову — переховується в згаданій вже збірці документів Р. Каммеля. Про студії російської мови Франке пор. ще І. Саломієс, цит. книга, стр. 113 та далі. — Про бібліотеку та збірку манускриптів Франке — див. мою статтю в „Zeitschrift für slavische Philologie“ (цит. в прим. 2). Повний опис усієї „славістики“ „Сирітського дому“ готую до друку.

¹¹ Щоденник Франке в архіві „Сирітського дому“, виданий в витягах в моїй цит. статті в „Kyrios“¹, III, стор. 293 та далі.

¹² Про листування Пауса — Бенца (цит. вище) та моя друга стаття в „Kyrios“¹, більше про його діяльність В. Перетц: Историко-литературные исследования и материалы. Том III. СПб. 1902.

¹³ Про друку 1717—19 р. в моїх статтях в „Kyrios“¹, III, стор. 68—70 та IV, стор. 296—302, там видані і витяги зі згаданого листа Родде; запис розмови царя Петра з Кампенгаузеном видав з рукопису, що знаходиться в Америці в приватній збірці, Р. Каммель в своїй першій вище цит. праці; вказав на лист Гюйссена Г. Дерієс (*H. Doerries*) в праці: *Russlands Eindringen in Europa in der Epoche Peters des Grossen* („Osteuropäische Forschungen“, Neue Folge, Heft 26), Königsberg. 1939, стор. 83. Зараз я схилиюсь до думки, що видрукований мною в „Kyrios“¹, рукопис перекладу катехизиса Франке (III. 70—73) виготовлений не Тодорським, а Родде; Тодорський лише виправив рукопис (можливо, але не напевно, вжитий ще для друку 1717—19 р.) для нового видання 1735 р. та додав до катехизиса переклади пісень та молитву (див. далі).

¹⁴ Королівський дозвіл („патент“) на видання „російської Біблії“ знайдено мною в архіві „Сирітського дому“ та видано в *Kyrios“¹ 2* стаття, стор. 296.

¹⁵ Весь матеріал про Тодорського зібрано та біографія його наново освітлена в моїх цит. статтях. Те, що було відоме до моїх праць зібране в книзі (до речі дуже цікавій для дослідників історії українського духовного життя) Г. Флоровського: Пути русского богословия. Београд та Париж. 1937, стор. 107 та далі. Годовні нові джерела — рукописні замітки Гайнриха Мільде.

¹³а Про українських студентів за кордоном зараз найбільш повно Д. Оляничин в „Kyrios'i“, II (1937), 265—278 та 351—366.

¹⁴ Див. згадану замітку в часописі „Geistliche Fama, mitteilend Einige Neuere Nachrichten von Göttlichen Erweckungen, Wegen, Führungen und Gerichten.“ XIX (1736), стор. 109 та далі. Пор. ще відому книгу швабського пієтиста Й. А. Бенгеля (J. A. Bengel): *Erklärte Offenbarung Johannis oder vielmehr Jesu Christi*, Stuttgart. 1758, стор. 761 та далі.

¹⁵ На це вказав Др. Д. Оляничин в „Kyrios'i“, II (1937), 3, стор. 278. XIII. — імя Тодорського записано в матрикулі помилово як „Цодорський“. матеріал, що ще заховався в архівах, в праці Бенца та знову у Мічке.

¹⁷ Про „Орієнтальний семінар“ подано той, на жаль надзвичайно скупий матеріал, що ще заховався в архівах в праці Бенца та знову у Мічке.

¹⁸ Про цю головну перекладну працю Тодорського — див. мої вище згадані праці та ще відповідну главу в моїй книзі „Український літературний барок. Нариси“, глава ця вийде, мабуть, в 5-му випуску (зараз друкується 3-ій); пор. ще мою статтю „Arndts Wahres Christentum in Russland“ в часописі „Evangelium im Osten“, 1935, III.

¹⁹ Про це видання дальші відомості в моїй статті в „Kyrios“ III.

¹⁹а Див. цит. книгу Мічке, стор. 80—81, № 7.

²⁰ Відомості про ті галльські видання, які були відомі старим бібліографам див. у П. Пекарського в „Бібліографическія Записки“, 1861, 2, стор. 34—45; там згадано лише числа 1, 3 та 4 нашого списку, четверте число помилово під двома (обом неточними) назвами, цей друк я знайшов підчас друку статті в „Kyrios'i“ III, тому відомості про нього подано там лише в додатку, стор. 73—4.

²¹ Див. попередню примітку.

²² Про це видання див. в моїй другій статті в „Kyrios'i“, IV, 302—310, де видруковані і пісні. Детальніше про них в моїй цит. книзі „Український літературний барок. Нариси“, I. Прага. 1941, стор. 51—65 та 70—72.

²³ Про це видання моя спеціальна стаття „Ein unbekannter Hallischer slavischer Druck“ в часописі „Zeitschrift f. slavische Philologie“, XV (1938) стор. 76—80

²³а Про це — цит. стаття П. Пекарського.

²⁴ Див. головне мою цит. статтю в „Нашій Культурі“, 3, стор. 181—184.

²⁵ До цієї теми пор. мої загальні міркування в книзі „Український літературний барок. Нариси“ (випуск 5 чи 6). Поки що коротенько висновки моєї праці подано також у коротшому нарисі „Історія української літератури“, книжка II, Прага. 1942 („Наукова бібліотека ЮТ“, ч. 22—23), стор. 53 та інде.

²⁵а Пор. мою працю про бібліотеку Прокоповича (цит. в прим. 31).

²⁶ До питання про містичні впливи на Україні пор. мої „Нариси з історії філософії на Україні“. Прага. 1931, а також мою книгу „Філософія Г. С. Сковороди“, Варшава. 1934 зокрема усі місця в ній, де говориться про Арндта (за індексом).

²⁶а Див. мій „Укр. літературний барок“ I, стор. 54—55.

²⁷ Див. аналізу поетичної форми віршованих перекладів Тодорського в згаданій моїй книзі (прим. 25); сторінки, присвячені Тодорському треба доповнити ще поданим в II випуску (Прага. 1942) матеріалом про початки тонічного віршування в піснях Сковороди (стр. 17—40 та 43—46).

²⁸ Про „composita“ в слов'янській (переважно українсько-слов'янській) літературі див. мої замітки: „Literarische Lesefrüchte“, 69 та 77 в часописі „Zeitschrift f. slavische Philologie“ XVII (1940), 1, стор. 114—120, XVIII (1941/2), 1, стор. 49—52.

²⁹ Детальний дослід неологізмів Тодорського цікавий з пункту погляду історії російської літературної мови, бо в її утворенні в 18. віці відіграли, головне в галузі наукової мови, не останню роль українські проповідники, перекладачі та вчені. Чи не увійшли — по меншій мірі на певний час — і деякі з новотворів Тодорського до норми російської літературної мови?

³⁰ Історії галльських друків (поскільки вони авторові тоді були відомі) присвячена цит. вище стаття П. Пекарського (прим. 20).

³¹ Див. каталог бібліотеки Прокоповича в книзі П. Верховського: *Духовний регламент... Ростов н. Д. 1917, II, ч. 3049—50* та мою статтю про бібліотеку Прокоповича в „Zeitschrift f. slav. Philologie“ (друкується), також цит. „Literarische Lesefrüchte“, Nr 86, там саме, XVIII (1941/2), 2 (друкується).

³² Лист Наційоса у Т. Вочке „Pietismus in Petersburg“ в „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen“, том 19, стор. 118 (виправлений текст в моїй

статтв в „Kurios“ II, 66, там і дальші відомості про розповсюдження галльських видань).

³³ Пор. А. Брюкнер (історик) в „Русском Вѣстникѣ“ 1883, I, стор. 221 та далі.

³⁴ Про рукописи Тодорського згадки в „Історіографіи“ В. Іконнікова I, 1, стор. 761, 803 та СХСХVII; пор. також „Русскій біографическій словарь“ та „Энциклопедическій словарь“ Брокгауза-Ефрона. Про проповіді його також С. Маслов в „Чтеніях в обществѣ Нестора Лѣгописца“ XXII (1911), пор. там саме 1909, 5, стор. 4 та далі, 15 та далі. Про мовознавчі праці Тодорського Н. Булич: Очерк історіи языковѣдѣнія в Россіи, I, СПб 1904, стор. 467.

³⁵ Пор. цит. статтю Пекарського та огляд в книзі Флоровського (цит. в прим. 13 вище).

³⁶ Можливо, що переклад „Правдивого християнства“ Тодорського має ще останню цікаву сторінку, яку ми ще не можемо освітлити. В 1790 р. Потьомкін, що переживав в останні часи свого многогішного життя якусь релігійну кризу, звелів видрукувати в Ясах нове видання книги Арндта. Мабуть, в основу його покладено було переклад Тодорського (а не Тургенева — див. у нас в главі 6). Але Яське видання остільки рідке, що мені не пощастило його побачити, або хоч дістати з нього кілька виписок. Тому про зв'язок цього „Потьомкінського“ видання з галльськими не можу сказати нічого певного.

³⁷ Чотири книги... Арндта, розмір оригіналу 105×170 мм. (З бібліотеки проф. Дм. Чижевського).

Наставленіє... (Інформаторіум Бібліум) Арндта з рукописними замітками Мільде. Розмір оригіналу 100×160 мм. (З бібліотеки Сирітського Дому).

Ученіє о началѣ... Франке. Розмір оригіналу 105×170 мм.

Писанію святому... наставленіє... Фрайлінггаузена. Розмір оригіналу 100×165, необрізаний примірник 110×180. З університетської бібліотеки в Галле.

УКРАЇНСЬКА КНИГОЗНАВЧА БІБЛІОТЕКА

виходить у накладні „Українського Видавництва” коштом „Бистриці”
за редакцією Євгена Юл. Пеленського

Досі вийшли:

1. Михайло Возняк: До історії видань Квітчиної „Марусі”. Львів 1937, 16 ст. —.—
2. Петро Зленко: Приватні бібліотеки на Україні. Історичний нарис. Львів 1938, 52 ст. —.—
3. Аркадій Животко: Журнал „Основа” (1861—1862), Львів 1939, 48 ст. —.—
4. Володимир Дорошенко: Женеvські видання Шевченкових поезій. Краків—Львів 1942, 24 ст. —.—
5. Павло Богацький: „Кобзар” Т. Шевченка за сто років. (1840—1940). Бібліографічний покажчик. Краків—Львів 1942, 32 ст. —.—
6. Богдан Романенчук: Бібліографія українських видань у Великонімеччині за час війни (1939—1941). Краків—Львів 1942, 48 ст., Накладом Українського Видавництва 5.—
7. Степан Сірополко: Швайполт Фіоль перший друкар слов'янських кириличних книг. Краків—Львів 1943, 16 ст. 3.—
8. Дмитро Чижевський: Українські друки в Галле. Краків—Львів 1943, 32 ст. 5.—
9. Євген Юлій Пеленський: Овідій в українській літературі. Краків—Львів 1943, 48 ст. 6.—
10. Петро Зленко: Книга в українській народній словесності. Краків—Львів 1943, 12 ст. 2.—

- „Українська Книга”. Книгознавчий місячник. Львів 1937 до 1939. Рік I—III. (Вичерпане) —.—
- „Українська Книга”. Книгознавчий річник. Рік IV. У століття Шевченкового „Кобзаря”, 1840—1940. Краків—Львів 1942 —.—
- „Українська Книга”. Книгознавчий річник. Рік V. У 450-л. українського друкарства в Кракові. Краків—Львів 1943 16.—
- На ілюстраційному папері 24.—

Замовляти:

„БИСТРИЦЯ”, С-КА З О. В., КРАКІВ, МЕДОВА 9.

„BYSTRYCIA“, GmbH., Krakau, Miodowagasse 9.

1,50
(1986)

5484
B1

PA 5484